

Драч О.О.,

професор кафедри всесвітньої історії

Інституту суспільства

Київського університету імені Бориса Грінченка,

доктор історичних наук, професор

УЧИТЕЛЮВАННЯ В НАРОДНІЙ ШКОЛІ: ФОРМА ГРОМАДСЬКОГО СЛУЖІННЯ УКРАЇНСЬКИХ ІНТЕЛЕКТУАЛІВ

Аналізуються основні аспекти вчителювання в народній школі як форма громадського служіння українських інтелектуалів. Відзначено появу контингенту вчительок. Простежуються обставини вчительської праці Бориса Грінченка в контексті загальноукраїнських тенденцій другої половини XIX ст.

Ключові слова: народна освіта, народний учитель, народна школа, Борис Грінченко.

Становлення національної системи освіти відбувається в гострих дискусіях про роль і місце вчителя в ній, рівень його виховного і навчального потенціалу, моральної відповідальності, ступінь матеріальної забезпеченості і соціального престижу вчительської праці, любові до обраної професії та міру задоволеності від реалізованого життєвого покликання, що в загальному підсумку і визначає соціальний статус сучасного українського освітянина. Саме тому розв'язання кадрової проблеми української школи XXI ст. тісно пов'язане з вивченням і переосмисленням найкращих надбань національного шкільництва в історичній ретроспективі. Пріоритетного значення набуває дослідження проблеми діяльності української інтелігенції на освітянській ниві, зокрема у народних школах.

За період незалежності активно розгорнувся дослідницький пошук з питань історії української освіти дорадянського періоду, що знайшов вияв у зростанні кількості публікацій, у яких узагальнюється досвід національної шкільної системи освіти. Серед них виділяються досить цікаві дослідження В.С. Шандри, Н.А. Шип, О.П. Удада [1–3]. Використовуючи нові методологічні підходи у своїй працях, автори здійснюють аналіз просвітницької діяльності земських установ, урядової політики в галузі народної освіти, складу вчителів початкових шкіл. Однак, оцінюючи стан вивчення

проблеми вчителювання в народній школі як форми громадського служіння протягом другої половини XIX — початку XX ст., слід зазначити, що багато питань так і не знайшли поки що свого висвітлення.

Саме тому авторка статті ставить за мету дослідити основні аспекти вчителювання в народній школі як форму громадського служіння українських інтелектуалів, що сприятиме глибшому розумінню ментальнісних орієнтирів інтелігенції другої половини XIX — початку XX ст.

Період великих реформ у Російській імперії збігся в часі з революцією в історії ідей — із поширенням позитивізму та зміною культурних поколінь. Система світогляду «нового покоління» виходила з рішучого заперечення старого світу з його дворянською культурою та панською мораллю: замість ідеалізму — матеріалізм; замість віддалених питань буття — людина і суспільство; замість естетизму та насолоди мистецтвами — заняття точними науками; замість розніженості та презирства до праці — апофеоз праці; замість світських умовностей та компромісів — природність і безпосередність; замість дворянської пихатості та гордовитості — руйнація всіх станових меж та широкий демократизм [4, 36].

Основу світогляду «нової людини» становили ідеали, проголошені романом М. Чернишевського «Що робити?», — свобода думки, освічена подруга життя та доцільна праця.

Радикальний переворот у світогляді молоді збігся з потужним розвитком наукового знання, оволодіння яким стало невід'ємним критерієм «передової» людини. Упевнившись, що віднині для її батьківщини почнеться нове життя, молода генерація бажала відігравати провідну роль. Завданням руху 60-х років XIX ст. прогресивна громадськість визначала звільнення особистості, «створення людини нового типу», а головним засобом досягнення цього вважала освіту. Саме на освічених людей покладалася надія у вирішенні нагромаджених проблем в економічній, соціальній, сімейно-побутовій сферах. Зокрема, педагог-новатор К.Д. Ушинський, виступаючи перед вихованками Смольного інституту з приводу оголошення Маніфесту про звільнення селян, наголосив, що їхній обов'язок — «сплатити хоча б мізерну частину боргу народу» в ролі просвітительок [5, 282].

Стати вчителем початкової школи можна було закінчивши спеціально-педагогічний, середній чи вищий навчальний заклад або

склавши спеціальний іспит. Так, зокрема, випускниці середньої жіночої школи за законом 1868 р. отримували права вчительок народних училищ.

Іспит на звання вчителя складався письмово та усно з основних предметів початкової школи: Закону Божого, російської мови, арифметики, географії й історії Росії. Таким чином Б. Грінченко, склавши екстерном іспити на звання народного учителя, домігся того, що в листопаді 1881 р. його було «якимсь чудом пущено вчителем на село» [6, 568]. Саме з педагогічною нивою пов'язав він свої народолюбні плани, понад шість років учителюючи у різних селах Харківщини, Катеринославщини та Луганщини, у тому числі й у приватній школі Христини Алчевської в с. Олексіївка.

У досліджуваній період для шкіл усіх губерній України був характерний молодий учительський контингент. Наприклад, у Херсонській губернії в середині 80-х років XIX ст. близько 50 % учителів становили молоді люди, вік яких не перевищував 25 років, а 11 % — до 20 років [7, 64]. У школах усіх типів жінки-вчителі молодші за чоловіків. Важливо підкреслити, що серед жінок, які вчителювали, кількість осіб молодших 20 років майже в двічі більша порівняно з чоловіками-вчителями цієї вікової групи (відповідно 22,7 і 11,3 %) [8, 32].

Слід зазначити, що саме земствам належить заслуга залучення жінок до вчителювання в народній школі. Прагматичні передбачення дівчат щодо працевлаштування після закінчення вищих жіночих курсів чи гімназії концентрувалися навколо вчителювання — єдиної сфери, що була широко доступна для жінок. Вони самовіддано прагнули вчителювати «в глушині, у селі», «у пролетарському середовищі», «у народній школі» і в цьому вбачали не заробіток чи службу, а, швидше, «служіння». Так, наприклад, курсистка Є. Дьяконова бажала присвятити своє життя справі народної освіти; її не лякала навіть непримітна праця в маленькій школі [9, 282]. Більшість учорашніх гімназисток, курсисток, «нових жінок» за світоглядними установками, працюючи в середніх та початкових школах, присвячували власне дозвілля (вечори, свята, вихідні) просвітницькій, а отже, безкоштовній роботі в недільних чи вечірніх класах тощо. Як зауважила Н.П. Єфремова, «найкращі представниці 60-х років XIX ст. розглядали вищу освіту як необхідну підготовку для служіння народу» [10, 77].

Водночас земські дослідження щодо стану навчальної справи у волостях виявили, що народна освіта перебувала в жалюгідному стані. Як свідчать вивчені нами матеріали, школи розміщувались у селянських хатах, які часто зимою не опалювались. На фоні цього вражає контраст між оптимізмом Б. Грінченка, з яким він сприйняв можливість спілкуватися з народом на просвітньому ґрунті, й украй тяжкими обставинами, в яких це відбувалося. «Школа — се маленька хатинка, в ній дві поламаних парти, вибите скло, зрита долівка і страшенний холод. Книжок нема ні одної», — повідомляв учитель-початківець своєму приятелю І. Зозулі із с. Введенського Зміївського повіту у листопаді 1881 р. [6, 477]. Небайдужа громадськість відзначала повільність успіхів народної освіти, що зумовлювалося бідністю сільських громад, відсутністю нормальних шкільних приміщень і мізерністю вчительської платні, яку могли запропонувати громади.

Варто наголосити, що Б. Грінченко був одним із перших прозаїків, які відверто показав нестерпне становище сільського вчительства в тогочасному суспільстві. Його оповідання «Екзамен» (1884), «Непокірний» (1886) реалістично зображують типові грані життя народної школи другої половини ХІХ ст., залежність учителя від шкільного начальства та сільських властей.

Стан, у якому перебували народні школи, змусив громадських діячів включити в завдання земств не тільки турботу про підготовку вчительського персоналу для народних шкіл, а й про підвищення загального і професійного рівня освіченості осіб, які вже працювали в училищах. Організовувались педагогічні курси з метою ознайомлення вчителів із сучасними методами навчання та їх теоретичними основами. Зокрема, перші вчительські курси організував у 1867 р. в Олександрівському повіті Катеринославської губернії М.О. Корф. Варто зауважити, що саме на літніх учительських курсах у Змієві на Харківщині 1883 р. доля звела Бориса Грінченка, що вже два роки працював учителем і був досить відомим серед колег, з учителькою Марією Гладиліною, його майбутньою дружиною і письменницею Марією Загірною [11]. Однією із форм навчання на курсах була робота в групах із 5–6 осіб. Марія потрапила в ту, якою керував учитель «з гарними очима» — Борис Грінченко. Так двох самовідданих представників справи народного просвітництва поєднала праця задля України й кохання.

Значну увагу губернські та повітові земства України приділяли методичному забезпеченню навчального процесу. Вони замовляли висококваліфікованим викладачам та вчителям розробку навчальних посібників для шкіл, забезпечували ними школи, створювали пересувні й стаціонарні виставки, організовували педагогічні музеї, лекції та екскурсії для вчителів. Так, слід зазначити, що Б. Грінченко був упорядником і видавцем низки підручників — читанки «Рідне слово», «Українська граматика до науки читання й писання». Спеціально для «Української граматики» він написав невеликі оповідання, спрямовані на виховання чуйності, чесності, поцінування праці та навчання. У методичній статті, яка називається «До вчителів», автор написав: «Склав я цю граматку ще року 1888-го, будши на селі вчителем. Тоді не вільно було друкувати ніяких українських книжок до науки дітям чи дорослим; через те я сам написав усю граматку друкowanими літерами та й учив по їй читання й писання свою дитину і чужих дітей, бажаючи, щоб рідною мовою озивалася до них наука» [12].

Боротьба проти відсталості, схоластики та рутини у змісті та методах шкільного навчання, яку вели передові українські вчителі, тісно пов'язана з прогресивним рухом за переведення освіти дітей на рідну мову. Провідні педагоги Росії та України виступали за використання рідної мови в початкових навчальних закладах. Г. Фальборк зазначав, що шкільне викладання має проводитись рідною мовою учнів [13, 17]. Питання про народну мову у початкових школах неодноразово було предметом обговорення на земських зборах і в середовищі українських інтелектуалів. Досить часто на місцевому рівні прогресивні педагоги самотужки вживали заходів до його розв'язання. Як згадувала Марія Загірня, дружина Б. Грінченка: «Отже, хоч і не вкраїнська була школа в Олексіївці, та все ж вивчившись школярі в їй, знали, що вони українці, знали історію і географію України, знали про всіх видатніших письменників і про їх писання, знали про тяжке безправне становище України, знали про Галичину запевне більше, ніж тодішній пересічний українець-інтелегент. І свої знання уміли висловити путящою українською мовою» [14, 65].

Незважаючи на певні обмеження, серед учителів з'явилося немало таких, які справили значний вплив на учнівські покоління і формування їхнього світогляду. Як сумлінних і висококваліфікова-

них у Золотоніському повіті Полтавської губернії знали вчителів Велико-Буріньського народного училища — В. Голуба та Я. Захарченка. Останній не припиняв навчання навіть узимку, відвідуючи учнів удома, коли вони хворіли [15, 616]. Особливо необхідно відзначити відомого фахівця шкільної справи І.М. Гриньова, який учителював у Гадацькому повіті Полтавської губернії. Дворянин за походженням, закінчивши Коростишівську вчительську семінарію, він працював учителем у початкових школах з 1879 р. За сумлінну діяльність він був відзначений у 1887, 1890, 1898 рр. грошовими преміями в 50 крб. У 1892 р. І.М. Гриньов нагороджений срібною медаллю [16, арк. 7—8].

За відсутності необхідного методичного забезпечення навчального процесу досвідчені вчителі початкових шкіл розробляли власні педагогічні схеми. Наприклад, у Чернігівській губернії на початку 60-х років XIX ст. було досить відомим Сварківське парафіяльне училище Глухівського повіту, що утримувалось поміщиком О.М. Марковичем. Навчав у ньому М.М. Піменов, учитель із 17-річним стажем. Він розробив оригінальну навчально-виховну систему, пристосовану до умов життя сільського населення [17, 68]. Учитель з 18-річним стажем І. Жуковський, який працював на Поділлі, у навчальному процесі теж використовував власну методику, що ґрунтувалась на питаннях і відповідях учнів. Як свідчить досвід його роботи, це сприяло значній активізації навчального процесу.

Саме під час учителювання у с. Олексіївці Б. Грінченком були осмислені найважливіші теоретичні питання педагогіки, які тут набули практичного застосування. У пізніші роки значний громадський резонанс викликала позацензурна праця Б. Грінченка «Яка тепер народна школа на Україні» (1896), що емоційно викривала спрямування шкільної освіти в дусі насадження монархічного вірнопідданства. Опубліковані педагогічні праці та шкільні підручники з мови і читання свідчать про створену Б. Грінченком оригінальну педагогічну систему. Ґрунтовна його розвідка «На беспросветном пути. Об украинской школе» (1907) вчергове констатувала плачевне становище української школи в мовному аспекті.

Отже, самоосвіта та самоаналіз вели молодь до розриву з попередніми духовними та матеріальними традиціями. Натхненні ідеями народоловства та суспільно корисної праці, представники молодого генерации українських інтелектуалів, до якої належали Борис і Марія

Грінченки, розпочинають втілення в життя справи поширення народної освіти в Україні. Ідеали загального блага скеровували їх набувати ґрунтовних знань та відповідного фаху задля подальшої соціально-професійної реалізації. Більшість з них власне призначення вбачала на ниві просвітництва і саме туди скеровувала свої інтелектуальні можливості. Висококваліфікований інтелігентний вчитель / вчителька стає бажаним в очах громадськості педагогічним працівником.

Джерела

1. Шип. Н.А. Интеллигенция на Украине (XIX в.) / Н.А. Шип. — К., 1991; Культурно-національне питання на Україні // Український історичний журнал. — 1991. — № 3;
2. Шандра В.С. З історії початкових німецьких шкіл в Україні в XIX — початок XX ст. / В.С. Шандра // Старожитності. — 1994. — № 7—8;
3. Удод О.П. Початкова освіта на Слобожанщині / О.П. Удод // Матеріали II Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції. Ч. I. — Суми, 1994.
4. Милокова А. Общественное настроение 60-х годов и Анна Павловна Философова / А. Милокова // Сборник памяти Анны Павловны Философовой : статьи и материалы. — Пг., 1915. — Т. 2. — С. 36.
5. Щепкина Е.Н. Из истории женской личности в России : лекции и статьи / Е.И. Щепкина. — СПб., 1914. — С. 282.
6. Грінченко Б. Твори : в 2 т. / Ред. В.В. Яременко, А.Г. Погрібний. — К. : Наук. думка, 1990. — Т. 1. — 640 с.
7. Свод сведений о начальном образовании в Херсонской губернии за 1885—86 гг. — Херсон : Тип. О.Д. Ходушиной, 1889. — 207 с.
8. Очерк положения народного образования в Полтавской губернии за 1907—1908 учебный год. — Полтава : Тип. И. Фришберга, 1909. — Ч.2. — 33 с.
9. Дневник Елизаветы Дьяконовой 1886—1902 гг. — М. : Тип. В.М. Саблина, 1912. — 837 с.
10. Ефремова Н.П. Первые шаги русских женщин к высшему образованию / Н.П. Ефремова // Вопросы истории. — 1983. — № 5. — С. 74—83.
11. Мовчун А. Борис Грінченко і Марія Загірня : феномен родинного життя [Електронний ресурс] / А. Мовчун // Слово Просвіти : Всеукраїнський культурологічний тижневик. — Режим доступу : <http://slovo-prosvity.org/2013/02/22/борис-гринченко-і-марія-загірня-феном/>
12. Неживий О. Борис Грінченко і грінченкознавці на Луганщині [Електронний ресурс] / О. Неживий // Краєзнавство. — 2012. — № 4. — С. 140—144. — Режим доступу : http://histans.com/JournALL/kraj/kraj_2012_4/20.pdf

13. Фальборк Г.А. Всеобщее образование в России / Г.А. Фальборк. — СПб. : Тип. С.П. Яковлева, 1911. — 136 с.
14. Загірня Марія. Спогади / перед., упоряд. Л.Л. Нежива. — Луганськ : Шлях, 1999. — 160 с.
15. Добротворский А. Состояние учебной и воспитательной части / А. Добротворский // Полтавские епархиальные ведомости. — 1872. — № 16. — С. 601–619.
16. Державний архів Полтавської області // ІР НБУВ. — Ф. 779. — Оп. 1. — Спр. 15.
17. Сухомлинов М. Училища и народное образование в Черниговской губернии / М. Сухомлинов // Журнал министерства народного просвещения. — 1864. — Т. 121. — С. 1–94.

Анализируются основные аспекты учительства в народной школе как форма общественного служения украинских интеллектуалов. Отмечено появление контингента учительниц. Прослеживаются обстоятельства учительского труда Бориса Гринченко в контексте общероссийских тенденций второй половины XIX в.

Ключевые слова: народное образование, народный учитель, народная школа, Борис Гринченко.

The basic aspects of teaching in public school as a form of social service of Ukrainian intellectuals are analyzed. The appearance of the women teachers' staf is presented. The circumstances of Borys Grinchenko's teaching activity are investigated in the context of general Russian trends in the second half of the XIX century.

Key words: public education, public (national) teacher, public school, Borys Hrinchenko.